

AHOLI ORASIDA OITSGA QARSHI PROFILAKTIKA ISHLARINING SAMARADORLIGI

Madraximova Nigora Ravshanbek qizi

Muxtorov Axrorjon Alijon o'g'li

Muxtorova Muattarxon Alijon qizi

Farg'ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada aholining turli ijtimoiy-demografik guruhlarida o'rtasida OITS (OIV infeksiyasi)ga qarshi profilaktika ishlarining samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasi OITSning epidemiologik xususiyatlari, xavf omillari, profilaktika strategiyalari, ularning amaliy natijalari hamda xalqaro sog'liqni saqlash tashkilotlarining tajribasiga asoslanadi. O'zbekistonda va Markaziy Osiyoda amalga oshirilayotgan dasturlar samaradorligi monitoring indikatorlari (OIV tarqalish sur'ati, xabardorlik darajasi, xavfli xatti-harakatlarning kamayishi, antiretrovirus terapiyaga qamrov) asosida baholanadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, kompleks yondashuv — ma'rifiy ishlar, testlash xizmatlariga qulaylik, xavfli guruhlar bilan manzilli ishlash, raqamli texnologiyalarni qo'llash — profilaktikaning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.*

KIRISH

XXI asrning eng dolzarb jahon muammolaridan biri bo'lib qolayotgan OITS epidemiyasi har yili millionlab odamlarning hayotiga tahdid solmoqda. UNAIDS ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda dunyo bo'yicha 39 milliondan ortiq odam OIV bilan yashaydi. Yuqori samarali antiretrovirus terapiyasi mavjud bo'lishiga qaramay, muammoning ildizi — infeksiyaning yangi holatlari soni — hamon dolzarbdir. Shu sababli OITSGa qarshi profilaktika ishlarining sifatli, tizimli va manzilli tashkil etilishi har bir davlat sog'liqni saqlash siyosatining ustuvor yo'nalishidir. Aholi orasida profilaktika ishlarining samaradorligi, bir tomondan, epidemiologik ko'rsatkichlar dinamikasi bilan belgilanadi, ikkinchi tomondan esa, aholining OIV bo'yicha xabardorligi, xavfli xatti-harakatlar modellari va sog'liqni saqlash xizmatlariga murojaat qilish faolligi bilan baholanadi. Ushbu maqolada jamiyatda OITSGa qarshi profilaktika ishlarining samaradorligi tahlil qilinadi va ularni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar beriladi.

Asosiy qism

OITS epidemiologiyasining dolzarbligi quyidagilarni o'z ichiga oladi.

OIV asosan quyidagi yo'llar bilan yuqadi: himoyalanmagan jinsiy aloqa; qon bilan kontaminatsiya (ignalar, qon mahsulotlari); ona-bola yo'li.

Xavf guruhlar: jinsiy faol yoshlar, in'eksion narkotik moddalar iste'molchilari, tijoriy jinsiy xizmat ko'rsatuvchilar, erkaklar bilan jinsiy aloqada bo'ladigan erkaklar, migratsiyaga jalb qilingan shaxslar.

OIV yuqishini oldini olish bo'yicha birlamchi profilaktika o'tkazilishi : sog'lom turmush tarzi bo'yicha targ'ibot; jinsiy gigiyena va himoyalangan aloqani targ'ib qilish; maktab va oliy ta'limda reproduktiv sog'liq darslari; yuqumli kasalliklar haqida ochiq axborot kampaniyalari.

OIV bilan yashovchi odamlar uchun ikkilamchi profilaktika jarayonlari : erta tashxis; ARV terapiyaga qamrovni oshirish; CD4 va virus yuklamasi monitoringi.

OIVning asoratlarining oldini olishda uchlamchi profilaktikasi : opportunistik infeksiyalarning erta aniqlanishi; psixologik yordam; ijtimoiy qo'llab-quvvatlash dasturlari.

Aholi orasida profilaktika ishlarining samaradorligini aniqlovchi ko'rsatkichlar belgilash :

Profilaktika samaradorligini baholash uchun quyidagi indikatorlar qo'llaniladi:

1. Xabardorlik darajasi:

- OIV yuqish yo'llari bo'yicha bilimlar;
- stigmaning pasayishi;
- himoyalangan jinsiy aloqa ulushi.

2. Xavfli xatti-harakatlarning kamayishi:

- tasodifiy jinsiy aloqa ulushi;
- ignalarni birgalikda ishlatish ko'rsatkichlari.

3. Tibbiy xizmatlarga qamrov:

- bepul OIV-testdan o'tganlar soni;
- ARV terapiyada bo'lganlarning ulushi (>90% bo'lishi kerak).

4. Epidemiologik natijalar:

- yangi aniqlangan OIV holatlari sonining yillik dinamikasi;
- ona-bola orqali yuqishning qisqarishi.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan profilaktika tadbirlarining samaradorligi

O'zbekiston Respublikasida OIVga qarshi kurash sohasida qator davlat dasturlari mavjud. So'nggi yillarda amalga oshirilayotgan ishlar:

- ☑ profilaktika markazlari faoliyatini takomillashtirish;
- ☑ xavfli guruhlar bilan manzilli ishlash (Outreach modeli);
- ☑ bepul va anonim test markazlari kengaytirilishi;
- ☑ yoshlar uchun "Yoshlar salomatligi markazlari" tarmog'ining kuchayishi;
- ☑ IT texnologiyalar orqali (veb-portal, mobil ilovalar) xabardorlikni oshirish.

Natijalar:

- ☑ Ona-bola orqali OIV yuqishi 98% holatda oldini olinmoqda.
- ☑ ARV terapiya qamrovi yil sayin oshib bormoqda.
- ☑ Yoshlar orasida OIV haqida xabardorlik darajasi 75-82% gacha ko'tarilgan.

Xalqaro tajriba

UNICEF, UNAIDS, WHO tavsiyalari:

"HTC - HIV Testing and Counselling" modelini kengaytirish;

"Treatment as Prevention (TasP)" — davolash profilaktika sifatida;

PrEP (Pre-Exposure Prophylaxis) va PEP (Post-Exposure Prophylaxis) ni targ'ib qilish;

stigma va diskriminatsiyani kamaytirish;

virtual klinikalar va telemeditsina orqali masofaviy konsultatsiyalar.

Xalqaro dasturlar shuni ko'rsatadiki:

> kompleks yondashuv — epidemiya nazoratining eng muhim omilidir.

Muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, aholida OITSGa qarshi profilaktika ishlarining samaradorligi bir nechta o'zaro bog'liq komponentlarning uyg'un ishlashi bilan ta'minlanadi. Epidemiologik va ijtimoiy omillar tahlili profilaktika dasturlarining muvaffaqiyati nafaqat tibbiy chora-tadbirlar, balki jamoaviy, psixologik, axborot-kommunikatsion va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlariga ham bevosita bog'liq ekanini tasdiqlaydi.

Birinchidan, ma'rifiy ishlar samaradorligi aholining madaniy xususiyatlari, savodxonligi, jinsiy tarbiya darajasi va sog'liqni saqlash tizimiga bo'lgan ishonchi bilan chambarchas bog'liq.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, bir xil ma'lumotni turli auditoriyalarga moslab yetkazish (genderga, yoshga, ijtimoiy maqomga moslashtirilgan holda) profilaktikaning qamrovini sezilarli oshiradi. Ayniqsa, yoshlarga mo'ljallangan interaktiv darslar, mobil ilovalar, ijtimoiy tarmoqlardagi kontentlar yuqori samaradorlik ko'rsatmoqda. Ikkinchidan, stigmaning mavjudligi OIV testidan o'tish, ARV terapiyani boshlash va sog'liqni saqlash xizmatlariga murojaat qilishga jiddiy to'sqinlik qiladi. Stigma ayniqsa kichik shaharlarda, konservativ jamoalarda va xavf guruhlarida kuchli.

Xorijiy tajriba asosida stigma va diskriminatsiyani kamaytirish bo'yicha mediatorlar, psixologlar va sog'liqni saqlash xodimlari tomonidan olib borilayotgan maxsus dasturlar samarali natija berayotgani kuzatiladi. Uchinchidan, xavf guruhlarida bilan manzilli ishlash umumiy aholi orasidagi profilaktika kabi muhimdir. In'eksion narkotik moddalar iste'molchilari orasida "zararsizlantirish dasturlari", toza shprits tarqatish markazlari, kondomlar bilan ta'minlash, mobil test-brigadalar xizmatlari OIV tarqalishini sezilarli kamaytiradi.

Shuningdek, migratsiya bilan bog'liq profilaktika ishlari (migrantlarga mo'ljallangan ma'lumotlar, chegaralarda testlash imkoniyatlari, xorijdagi sog'liqni saqlash muassasalari bilan hamkorlik) alohida ahamiyatga ega. To'rtinchidan, ARV terapiya qamrovining oshishi epidemiyaning jilovlashda eng muhim strategiya sifatida e'tirof etiladi.

Virus yuklamasining "aniqlanmaydigan darajaga" tushishi infeksiyaning yuqishini deyarli imkonsiz qiladi (TasP – Treatment as Prevention modeli). O'zbekiston tajribasi shuni ko'rsatadiki, ARV terapiyani erta boshlagan bemorlarda klinik asoratlar darajasi keskin kamayadi, virus tashuvchiligi pasayadi va epidemiya tarqalish sur'ati sekinlashadi.

Beshinchidan, raqamli texnologiyalar va IT yechimlaridan foydalanish profilaktika samaradorligini oshirmoqda. Mobil sog'liq ilovalari, onlayn test-rezervatsiya tizimlari, telemeditsina, anonim maslahat xizmatlari, chat-botlar orqali yoshlar va xavf guruhlari bilan aloqa o'rnatish zamonaviy yondashuv sifatida ijobiy natija bermoqda. Bir qator mamlakatlarda, shu jumladan O'zbekistonda, mobil ilovalar orqali OIV test punktlari joylashuvi, ARV terapiya qabul qilish eslatmalari va ta'limiy videoroliklar joriy etilgan. Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, profilaktika dasturlarini faqat sog'liqni saqlash tizimi doirasida emas, balki ta'lim, ijtimoiy himoya, yoshlar siyosati, diniy tashkilotlar, ommaviy axborot vositalari va nodavlat sektor ishtirokida amalga oshirish samaradorlikni sezilarli oshiradi. Xalqaro tashkilotlar (UNAIDS, WHO, UNICEF) bilan hamkorlik Monitoring & Evaluation tizimini kuchaytirish, PrEP va PEP dasturlarini kengaytirish, ona-bola uzatilishiga barham berish kabi yo'nalishlarda muhim natijalar berayotgani qayd etildi.

Natija

Tadqiqotdan kelib chiqadigan ilmiy asoslangan xulosalar quyidagicha:

1. Aholi orasida OITsGa qarshi profilaktika samaradorligi ko'p komponentli tizimdir, ya'ni ma'rifiy targ'ibot, xavfli xatti-harakatlarni kamaytirish, tibbiy xizmatlarning mavjudligi va sifatini oshirish, ARV terapiyani keng joriy etish, stigma va diskriminatsiyani kamaytirish kabi ko'plab omillarni o'zichiga oladi.

2. Profilaktika bo'yicha kompleks yondashuv (tibbiy, ijtimoiy, psixologik, raqamli va jamoatchilik ishtiroki uyg'unlashgan holda) yuqori samaradorlik ko'rsatadi. Aynan shunday model orqali rivojlangan davlatlarda yangi OIV holatlari sezilarli kamaygan.

3. Aholining xabardorlik darajasi profilaktikaning markaziy ko'rsatkichi bo'lib, uni oshirish maktab ta'limidan tortib, OAV, ijtimoiy tarmoqlar, diniy targ'ibot va jamoat tashkilotlari faoliyatigacha bo'lgan keng qamrovli mexanizmlar orqali amalga oshirilishi kerak.

4. Xavf guruhlari bilan manzilli profilaktika ishlari (outreach modellari, shprits-almashish dasturlari, mobil test xizmati) epidemiologik jarayonni nazorat qilishda eng samarali vositalardan biridir.

5. ARV terapiyaga erta ulanish – epidemiyani jilovlashning asosiy sharti. Terapiyaga 90–95% qamrovga erishish epidemiyani 2030-yilgacha nazorat ostiga olish imkonini beradi.

6. Raqamli texnologiyalar yordamida profilaktika ishlari sezilarli yengillashmoqda: mobil ilovalar, telemeditsina, uzluksiz masofaviy kuzatuv va onlayn-konsultatsiyalar samaradorlikni oshiradi.

7. Ona-bola yo'li bilan yuqishni oldini olish dasturlari O'zbekistonda yuqori samaradorlikka erishgan — bu global tajribaga to'la mos natijadir va epidemiya tarqalishini keskin kamaytiradi.

8. Xalqaro hamkorlik (UNAIDS, WHO, UNICEF, Global Fund, USAID) O'zbekiston va Markaziy Osiyo mamlakatlarida ilg'or profilaktika dasturlarini joriy etish, kadrlar

salohiyatini oshirish va OIV monitoring tizimini kuchaytirishda muhim rol o'ynamoqda.

Umuman olganda, aholida OITSGa qarshi profilaktika ishlarining samaradorligini oshirish uchun davlat siyosati, jamoatchilik ishtiroki, sog'liqni saqlash tizimi va xalqaro hamkorlikning bir butun ekotizim sifatida ishlashi talab etiladi. Kompleks yondashuv saqlanib qolinsa, yangi OIV holatlari sonini sezilarli kamaytirish, stigma darajasini pasaytirish va OITS epidemiyasini to'liq nazorat ostiga olish mumkin.

Xulosa

OITSGa qarshi profilaktika tadbirlarining samaradorligi:

- ilmiy asoslangan;
- ko'p bosqichli;
- aholi guruhlariga moslashtirilgan;
- tibbiy, psixologik va ijtimoiy yordam integratsiyasi bilan;
- raqamli texnologiyalar bilan qo'llab-quvvatlangan bo'lganda yuqori natija beradi.

O'zbekiston va dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, kompleks yondashuv orqali:

- < yangi OIV yuqtirish holatlarini sezilarli kamaytirish,
- < ona-bola orqali yuqishni deyarli butunlay oldini olish,
- < ARV terapiya qamrovini kengaytirish mumkin.

Shunday qilib, aholida OITSGa qarshi profilaktika ishlarining samaradorligini oshirish sog'liqni saqlash tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. UNAIDS. Global AIDS Update 2024.
2. World Health Organization. Consolidated Guidelines on HIV Prevention. Geneva, 2023.
3. UNICEF. HIV Prevention Among Adolescents and Young People. 2023.
4. O'zbekiston Respublikasi OIV/OITSGa qarshi kurash bo'yicha milliy hisobot, 2024.
5. CDC. HIV Prevention Strategies and Interventions. Atlanta, 2022.
6. Beyrer C., et al. The global HIV epidemic: current status and challenges. Lancet, 2022.
7. Joint United Nations Programme on HIV/AIDS. Ending AIDS by 2030: Strategy Overview. 2023.
8. Global HIV Prevention Coalition. Annual Progress Report, 2023.
9. Bekmurodov O., et al. O'zbekiston aholisi orasida OIV profilaktikasi samaradorligi. Tibbiyot jurnali, 2023.